Горан Николић*, Пирот
Goran Nikolić, Pirot

Збирка Илије Николића и зборник грађе *Пироћ и срез нишавски*

Ilija Nikolić's collection and collection of materials *Pirot and Nišava district*

Сажељак: Илија Николић је 1981-82. објавио збирку докумената под називом „Пироћ и срез нишавски : 1801-1918 : грађа”. Којије докумената на основу којих је приредио ову књиу чувају се у Историјском архиву Пироћ, а сам Николић их је назвао Збирка Илије Николића. Аутор је истраживао ову Збирку да би се упознао са документима који нису увршени у књиу. Уочено је да у Збирци, као и у књизи, постоји велика преобладања докумената из просвете, а недовољно присуство докумената из свих других области живота. Уз то, уочено је да је Николић био склон да искључује документе који су указивали на неке дубинске друштвене противуречности и аномалије, а које нису у складу са преовлађујућом свешћу и стереотипима.

Кључне речи: Илија Николић, Пироћ и срез нишавски, друштвене противуречности у Краљевини Србији, црква у Краљевини Србији, ендемски сифилис, српско-бујарски односи, Аранђел Станојевић Трнски

Abstract: In 1981-82, Ilija Nikolić published a collection of documents „Pirot and Nišava district : 1801-1918 : materials”. Copies of the documents on the basis of which he prepared the book are kept in the Historical Archive of Pirot and Ilija Nikolić himself named them the Collection of Ilija Nikolić. The author researched this book to get acquainted with the documents which were not included in the book. It was noticed that in the Collection, as well as in

* goranmnikolic@gmail.com

the book, there is a predominance of educational documents and insufficiency of documents from other areas of life. In addition, Nikolić was inclined to exclude or suppress documents which pointed to some deeper social contradictions or anomalies and were not in accordance with prevailing consciousness and stereotypes.

Key words: *Ilija Nikolić, Pirot and Nišava district, social contradictions in the Kingdom of Serbia, church in the Kingdom of Serbia, endemic syphilis, Serbian-Bulgarian relations, Arandjel Stanojević Trnski*

Илија Николић (1922-2008), Пироћанац, доктор књижевних наука, бавио се и историјским истраживањима, обављаним претежно у београдским архивима. Као резултат ових истраживања, поред осталог, настала је и збирка фотокопираних докумената из историје пиротског краја за период 1801-1918. године коју је сам Николић назвао Збирка Илије Николића (у даљем тексту – Збирка). Мањи део докумената из ове Збирке, уз додавање делова још раније објављених књига и чланака других аутора који се односе на пиротски крај, објављен је као тротомна књига под називом *Пироћ и срез нишавски : 1801-1918 : грађа* (Николић, И., 1981, 1982а, 1982б).

Нас је занимало који су и какви документи из Збирке које Николић није уврстио у књигу, као и то да ли се упоређивањем објављених докумената у књизи и необјављених из Збирке може бар донекле да наслути по којим критеријумима је бирао документе које ће уврстити у књигу.

После издавања књиге *Пироћ и срез нишавски*, Николић је Збирку од тридесет хиљада страница фотокопија архивске грађе, спаковану у педесет кутија, предао Музеју Понишавља на јавну употребу. Формирањем Историјског архива Пирот, Збирка је пресељена у ову установу и чува се у Фонду Илије Николића¹. Први утисак при прегледавању Збирке је да у њој потпуно преовлађују документи из области школства. Нисмо водили статистику по областима, али је докумената везаних за школство можда и до четири петине укупног броја. Вероватно свестан ове велике несразмере, Николић је насто-

¹ После смрти Илије Николића његова супруга је предала нову количину разноврсне грађе која се не односи на књигу *Пироћ и срез нишавски* и зато није била предмет нашег истраживања, нити се на њу односи назив *Збирка Илије Николића* који користимо у овом раду.

јао да у књизи *Пирот и срез нишавски* то донекле исправи тако што је из већ објављених књига и чланака других аутора преузео неке делове који се односе на пиротски крај, а углавном нису из просвете већ из других области живота – политике, ратних догађања, економије, здравства, културе, итд. Међутим, несразмера је остала и у књизи – ређа се велики број докумената у којима просветни радници траже премештај, жале се на услове рада и мале приходе, затим документи о стању објеката у којима се изводила настава, о настојањима да се подигну наменске школске зграде, о неспоразумима између учитеља и становништва, о екцесима које су изазивали поједини учитељи или професори, затим извештаји школских надзорника, захтеви родитеља да им се деца ослободе похађања школе, итд. Иако је неспорно да и таквих докумената треба и мора да има, утисак је да би се задовољавајућа представа о школским приликама могла да стекне и из знатно мањег броја докумената, а уз њихову јачу репрезентативност. Потпуно неупућени читалац могао би да стекне утисак да су се људи у пиротском крају у периоду 1878-1915. бавили највише школством, иако је ситуација била сасвим другачија – главни токови живота ишли су мимо школе. Немали број деце у поменутом периоду није уопште ни ишао у школу, нарочито девојчице, а они који су је ипак похађали, завршавали су је са четвртим разредом основне школе. У Пироту је постојала и једна гимназија за територију целог Округа у коју је ишао незнатан број ђака и која је само у појединим годинама била пуна осморазредна школа, док је већином била шесторазредна или четвороразредна, што је ранг садашње осмогодишње основне школе. Подаци о скромном броју ученика Пиротске гимназије могу се видети у монографији о тој школи чији је један од коаутора управо и Илија Николић (Николић, И., Раденковић, Живковић, 1979, стр. 92-99).

С друге стране, прештампавање делова већ објављених књига и чланака није успело да надокнади недостатак докумената из других области живота. Поновно објављивање већ објављених радова, односно њихових делова, могао је да буде некакав скроман допринос науци само у томе да је истраживачима, па и обичним знатижељницима, олакшано долажење до неких текстова које би морали да траже по разним библиотекама и које можда не би ни нашли. Како време пролази и дигитализује се све већи број старих папирних књига, истопиће се и та корист.

Због несразмере у структури докумената и наслов књиге *Пирот и срез нишавски* није баш адекватан јер код таквог наслова читалац очекује избалансирано присуство докумената из свих области живота, а не преминацију само неке, у конкретном случају – просветне области.

Намеће се питање зашто нема сразмерно више докумената из других области осим школства. Потпунији одговор могао би да да само Илија Николић, али га је то требало питати за живота. Начелно, један од разлога могао би да буде недостатак архивских докумената због њиховог губитка током времена, нарочито у ратним годинама. Међутим, друга истраживања оповргавају овакву претпоставку. На пример, шест година после *Пирота и среза нишавског* појавила се књига Радована Влајковића *Скупиштински избори у пиротском округу : 1878-1914* у којој аутор користи документе из политичког живота тог периода којих нема ни у Збирци ни у књизи Илије Николића. Још упечатљивије је слабо коришћење Фонда Тодора Поповића који се налазио на дохват руке, у самом Пироту, у Архивском центру - претечи садашњег Историјског архива Пирот. У разјашњавању прилика у којима је рођена књига *Пирот и срез нишавски* могле би да буду од користи чињенице о томе чиме се Илија Николић бавио у годинама пред њено објављивање. Увидом у електронски каталог COBISS сазнаје се да је Николић био коаутор књиге о пиротској основној школи „Вук Караџић“ објављеној 1975, као и већ помињане монографије пиротске Гимназије из 1979. године. Трагајући за архивским документима везаним за ове две школе Николић је сигурно наилазио и на документе који се односе на друге школе пиротског краја, што је могло да буде подстицај за свеобухватније трагање и то не само за документима везаним за просвету, већ и шире. Међутим, у неком тренутку, из разлога који сада нису докучиви, одустало се на истрајавању у том свеобухватном приступу и ишло се на објављивање до тада сакупљене архивске грађе у којој је била велика несразмера између докумената из школства и других области живота.

Увид у Збирку оставља утисак да има докумената који нису уврштени у књигу *Пирот и срез нишавски* иако су то завређивали више него неки други који јесу објављени. Навешћемо примере за то.

Подаци о платама државних чиновника дати су шкрто, а за неке области скоро никако. Ови подаци су важни јер је државно чи-

новништво у периоду на који се односи књига било најутицајнији сегмент друштва. Наиме, одласком османске власти отишли су и феудалци, а нових није било - земљу су поделили селаци и неко време у Краљевини Србији није било владајуће класе у класичном смислу речи. Требало је да прође неколико деценија па да се из редова ситних занатлија, трговаца и богатих сељака постепено изнедри нова владајућа класа - први српски капиталисти. У том прелазном периоду, слој државних чиновника, иако није био „права“ друштвена класа, ипак је био доминантан. Запослени у државној управи, официри, судије, професори, лекари и припадници других сличних професија водили су главну реч у друштву и имали најбоље приходе. Из завршног рачуна пиротског Окружног суда за 1892. годину који постоји у Збирци можемо да видимо да је председник суда имао 4.000 динара годишње плате, један судија – 4.041,60 динара, други – 3.000, трећи – 2.500, секретар II (вероватно: II класе) – 2.020,80 динара, рачуновођа II – 1.515,60, један писар II – 1.263, а три писара III (класе) – 1.010,40 динара (Историјски архив Пирот – ИАП, Фонд Илије Николића, Збирка Илије Николића - ЗИН, кутија – к. 26, фасцикла – ф. 31, изворно:² Архив Србије – АС, Гк, ф. LXVII, р. 7/1894). Из кондуит листе³ полицијских чиновника у Округу пиротском за 1892. годину може да се види да су се и у том државном органу плате кретале у оквирима као у Окружном суду (ИАП, ЗИН, к. 24, ф. 66, изворно: АС, Муд – П, ф. V, р. 190/1893). Међутим, ни први ни други документ Илија Николић није пустио у књигу *Пирот и срез нишавски*. Није пустио ни оцене наставника пиротске Гимназије за школску 1896/97 годину,⁴ дате кроз образац сличан кондуит листама, где су подаци о платама такође слични (ИАП, ЗИН, к. 31, ф. 40, изворно: АС, Мпс, ф. XXXII, р. 103/1897). Додуше, у неким другим документима објављеним у књизи има

² После речи изворно иде сигнатура која стоји при дну или на полеђини сваког документа, као и при дну полеђине сваке фасцикле у којој се тај документ налази.

³ Кондуит-листа – образац или листа у коју претпостављени бележи квалификације, заслуге, радну способност и понашање службеника (чиновника) или официра.

⁴ Подаци о приходима које дајемо нису из једне године, али то не представља неки већи методолошки проблем, с обзиром да су приходи споро расли, док је инфлација у савременом значењу те речи тада била непозната појава.

нешто података о платама просветара, али датих углавном несистематично. Предност кондуит листе је то што поред износа плате упоредо пружа и друге податке, па се нечија стручна спрема, звање и функција могу повезати са износом плате. Код горепоменутог завршног рачуна Окружног суда чак ни чињеница да је правосуђе врло оскудно заступљено у књизи није могла да превагне да га Николић објави. За проницљивије читаоце подаци о платама државних чиновника нису сувопарни детаљи већ прилика да се они упореде с приходима других друштвених слојева. Ми ћемо за ту сврху да користимо чланак извесног Луке Павићевића, новинара београдских *Радничких новина*, који је Николић преузео у *Пироју и срезу нишавском*, а опширно га је цитирао и Тодор Васић у својој девет година раније објављеној књизи о синдикалном покрету у Пироту (Николић, И., 1982б, стр. 959-963; Васић, 1973, стр. 27-29). По подацима које даје Павићевић, плате мајстора (бравара, казаница, кројача, обућара, ћурчија, кожара, терзија) запошљених код пиротских газди кретале су се просечно од 120 до 360 динара на годишњем нивоу, само врло ретки, врхунски мајстори имали су и нешто више, док је ћилимарка зарађивала мање од сто динара. Лако се уочава огромна разлика између прихода ових мајстора и ћилимарки у односу на приходе државних чиновника. Једна ћилимарка би, дакле, тек за четрдесетак година ткања могла да заради износ који добростојећи државни чиновник (судија, професор, лекар) добије као плату за само једну годину. Приликом поређења, поред самих новчаних износа треба имати на уму да су ћилимарке и занатлије радили дванаест до петнаест сати дневно, док је боравак чиновника на радном месту био краћи. Ћилимарке, занатлије и сељаци су морали да раде до краја живота, тј. док потпуно не изнемогну, док је државни чиновник уживао благодет пензије. Сва ова поређења и анализе могући су само ако су одговарајући документи релативно лако доступни, а то није баш случај ако леже необјављени у неком архиву.

Нису пуштени из Збирке у књигу ни неки занимљиви документи везани за духовну сферу и деловање цркве. У Краљевини Србији постојала је симбиоза државе и цркве, свештеници су били нека врста државних чиновника, док је држава препуштала цркви да обавља важне јавне послове као што је вођење матичне евиденције. Ако би неке били потребни подаци о рођењу, венчању

или смрти (савременим речником – извод из матичне књиге рођених, венчаних или умрлих), они су могли бити добивени само од свештеника, јер тадашњи органи државне управе нису водили матичну евиденцију становништва.⁵ У Збирци постоје и подаци финансијске контроле за више цркава из пиротског краја – завојске, брлошке, смрданске, срећковачке, градашничке, као и белске капеле (ИАП, ЗИН, к. 39, ф. 9, 10, 11, 12, 13, 16, 17, 18, изворно: АС, Гк, ф. 13, р. 17, ф. 15, р. 8, ф. 19, р. 3, ф. 33, р. 81, ф. 60, р. 16, ф. 93, р. 30, ф. 93, р. 32, ф. 94, р. 23, све из 1902. године). Од тих финансијских докумената Николић је могао да пусти у књигу макар један, можда неки од наративних извештаја татора цркава, али се то није десило. Симбиоза државе и цркве огледала се и у обавези државних чиновника да присуствују литургијама, те јутрењу и вечерњем богослужењу у цркви. Као обавеза учитеља подразумевало се и то да на богослужења доводе ђаке. У Збирци се налази опширна преписка министра просвете и црквених дела, начелства округа пиротског, свештеника и учитеља о томе зашто се не долази редовно у цркву. Водила се евиденција присуства, а учитељи су морали да пишу изјаве о разлозима одсуствовања са литургије, јутрења или вечерње (ИАП, ЗИН, к. 6, ф. 10 и ф. 38, изворно: АС, Мпс, ф. V, р. 483/1882 и АС, Мпс, ф. XVIII, р. 2047/1882). У прилогу I на крају овог рада дат је извештај свештеника пиротске Саборне цркве о томе како су поједини учитељи посећивали богослужења у цркви. У горе наведеној кондуит листи полицијских чиновника постоји, поред осталих, и рубрика о томе како одређени чиновник походи цркву. У писму митрополиту, пиротски окружни прота Димитрије Цветковић залаже се за кажњавање оних који не поштују празновање недељних и празничних дана (ИАП, ЗИН, к. 26, ф. 36, изворно: АС, ПО, 31/281/XI/1894). У пракси је кажњавања и било. Радисав Петковић, сељак из пиротског села Блато отишао је у поље да жање жито на летњег Св. Аранђела и због тога је кажњен затвором (ИАП, ЗИН, к. 24, ф. 70, изворно: АС, Муд – П, ф. 16, р. 42/1893, с тим да на полеђини фасцикле уместо р. 42 стоји р. 48/1893). У прилогу II на крају овог рада дајемо молбу дотичног Радисава Петковића краљу Александру да буде помилован. Поменути празник

⁵ Оваква пракса настављена је и у Краљевини Југославији и тек од 1945, доласком комуниста на власт, држава успоставља своју матичну евиденцију.

није *црвено слово* у црквеном календару. Ако су сељаци морали да не раде у дане свих верских празника, то је морало да се одражава и на производне резултате. У време када индустрије скоро да није ни било, сељаци су, уз малобројније занатлије у градовима, били главни ствараоци друштвеног богатства, а кроз плаћање пореза и главни извор прихода за државу. Инсистирање на празновању великог броја празника морало је да успорава раст и развој земље која је и онако била заостала. У документима из Збирке има и оних који указују да однос између свештеника и становништва није морао да буде баш идиличан. Постоји фотокопија чланка у ондашњем листу *Слобода*⁶ у коме анонимна група Пироћанаца жестоко напада окружног проту Димитрија Цветковића (ИАП, ЗИН, к. 26, ф. 36, изворно: АС, ПО, 31/281/XI/1894). Међутим, ни копију овог чланка као ни остале документе из Збирке везане за верски живот које помињемо у овом пасусу, Илија Николић није објавио и тиме читаоцима своје књиге умањио могућност да разумеју положај цркве у ондашњем друштву.

Област здравства је скромно заступљена у *Пироту и срезу нишавском* тако да збуњује што неки документи из Збирке нису уврштени у књигу. Овде ћемо поменути извештај Окружне болнице у Пироту број 185 од 30. марта 1895. упућен Главној контроли у Београду, потписан од лекара Јанка Сенкијевича (ИАП, ЗИН, к. 33, ф. 59, изворно: АС, Гк, ф. XXXII, р. 43/1898). У извештају, поред осталог, стоји да је од 658 болесника лечених у 1894. години чак њих 466 боловало од сифилиса. У пиротском крају, нарочито у селима Висока, ова болест је дуго била заступљена. Аутор се сећа предавања из биологије у гимназији када је професор рекао да је у многим медицинским уџбеницима широм света Висок био помињан као једно од жаришта ендемског сифилиса. Тек после 1945, захваљујући проналаску антибиотика као и одлучној намери нових комунистичких власти да се овај тежак проблем реши, сифилис је у пиротском крају брзо искорењен (Пирот 1944-1954, 1954, стр. 73-74). И дан-данас, уколико се запричате са многим старијим становницима пиротског краја који пристају да буду отворени, могу се

⁶ У Збирци није фотокопија целих новина, већ само чланка, па не може да се види где је тај лист штампан и када. У сваком случају, место излагања није био Пирот, што за ово наше конкретно истраживање и није тако битно.

чути опширни детаљи о овој теми, а скоро сваки ће причати легенду да су сифилис донели војници Римљани које је команда некакве римске војске оставила у Високу да се болест не би ширила и на здраве војнике. Они који преносе ту легенду, вероватно због своје необразованости, нису свесни да их од Римске империје дели најмање шеснаест векова - чак и да се под Римљанима подразумевају Византинци, опет се ради о стотинама година. За расветљавање недовољно објашњених појава најбоље средство је свеобухватно озбиљно истраживање чему је и Илија Николић могао да да неки свој, макар и скроман допринос, објављивањем релевантних докумената. У необјављеном извештају има још један податак који би могао да има везе са сифилисом, али то нису никакви „римски војници“ већ нешто много реалније – те 1894. године у пиротској Окружној болници лечене су и четири проститутке. Ово није у складу са митом да су Пироћанци били много побожни и да је Пирот био некакав *мали Јерусалим*. (Према хришћанском учењу, једна од божјих заповести гласи – *Не чини љрељубу*.) Можда је овај податак додатни разлог што документ није објављен. Треба рећи да у *Пиројџу и срезу нишавском* има нешто докумената у којима се сифилис помиње, као на пример Годишњи извештај лекара округа пиротског о стању здравља у 1883. години (Николић, И., 1982а, стр. 10-11). Међутим, није било згорег да се објави и извештај од 30. марта 1895. о коме у овом пасусу говоримо јер до сада, колико знамо, није објављиван, док је поменути извештај за 1883, који је уврштен у књигу, само прештампан из часописа *Народно здравље*.

У приређивачком приступу Илије Николића може да се запази појачана осетљивост на све што има везе са српско-бугарским односима, а нарочито с положајем пиротског краја у тим односима. Код Николића се та осетљивост манифестовала тако што неке документе из Збирке није уврстио у књигу *Пиројџ и срез нишавски* иако поседују солидан сазнајни потенцијал. Навешћемо само неке примере за то. Окружни прота Димитрије Цветковић послао је 12. августа 1880. писмо неком од виших српских политичара⁷ у коме га обавештава да бугарска власт у Цариброду гради пансион (ин-

⁷ Писмо је насловљено само са Многопоштовани Господине, а документ је Николић пронашао у београдском Историјском институту, у Архиву Јована Ристића.

тернат) за бесплатан смештај школске деце и да, по његовој процени, то није само за сиромашне ђаке из царибродског краја, већ је циљ да се привуку и пиротска деца (ИАП, ЗИН, к. 4, ф. 97, изворно: Историјски институт Београд, Архив Јована Ристића, XII/5, к. 18, инв. бр. 12).

Није објављен ни допис управитеља пиротских основних школа Љубомира Јојића министру просвете и црквених послова од 17. јуна 1886. у коме га обавештава да неки родитељи у време наставне године одводе своју децу у Бугарску и то на дуже време – и по два месеца, па их после поново доводе у школу, а има случајева да их и не врате никако. Јојић додаје да у школи код деце проналази књиге на бугарском језику. У истој фасцикли је и одговор Јојићу из Министарства у коме се тражи обављање истраге о томе, што такође није уврштено у књигу (ИАП, ЗИН, к. 12, ф. 23, изворно: АС, Мпс, ф. IX, р. 132/1886).

Вероватно најдискутабилније у избору за књигу *Пироји и срез нишавски* је изостављање драгоцених докумената из Фонда Тодора Поповића, пиротског окружног начелника у периоду 1884-1886. Ови документи су примљени у пиротски Архивски центар још 1957. године (Видановић, 2019, стр. 341). Илија Николић у књигу јесте уврстио неке документе из тог Фонда, на пример оне који су као регест-јединице означене бројевима 837, 838, 859, 862, 864, 885, 910, 917, 918 (Николић, И., 1982а, стр. 36-37, 37-42, 85-86, 88, 89-90, 122-123, 177-178, 184, 185). Међутим, изостали су други, врло значајни документи из којих се о српско-бугарском рату 1885, српско-бугарским односима уопште, као и понашању становника пиротског краја у том контексту не стиче упрошћена слика и, коликогод делује апсурдно, можда је управо то збунило и забринуло Илију Николића и резултирало необјављивањем више драгоцених докумената. Тек деведесетих година, део Поповићевог фонда објавила је Борислава Лилић (Поповић, 1996), али је упознавању шире јавности са подацима из Фонда вероватно још више допринео Витомир Живковић својом књигом *Пиротска јољојџа* (Живковић, 2001). Занимљиво је да Николић не само да није објавио велику већину докумената из Фонда Тодора Поповића већ није дозволио да пређу ни први степенник, да макар уђу у његову Збирку.

Стиче се општи утисак да су из Збирке у књигу теже прелазили они документи који су асоцирали на одређене дубље друштвене

противречности и аномалије, као и они који нису у складу са актуелном колективном свешћу и стереотипима. У *Пироћу и срезу нишавском* има докумената који описују неке сукобе, али се ту често ради о појединачним потезима особа неуобичајеног понашања. Николић је, на пример, експресном понашању извесног Сретена Банџића, учитеља у Темској, који се замерио целом селу, опијао се, псовао, претио и тукао људе, посветио велики простор – Банџић је као „главни јунак“ заступљен у чак четрнаест објављених докумената (Николић, И., 1981, стр. 364, 370, 383, 386, 387, 395-396, 398-399, 414-415, 417-420, 424-425, 427, 431, 433). Сукоби које је изазивао овај учитељ и слични, међутим, ипак су само догађаји на површини друштвеног ткива. За друштво су много важније и судбоносније дубинске противуречности између великих друштвених група - класа, слојева, религија или националности, а Николићеви приређивачки потези указују да је био склон да потискује документе у којима се те дубинске противуречности и аномалије виде.

Тенденција да се избегава супростављање владајућој колективној свести и стереотипима не односи се само на опште друштвене појаве, већ и на појединце. Примера ради, овде ћемо се дотаћи стереотипа о Аранђелу Станојевићу Трнском као некаквој значајној српској историјској личности. Николић је у Архиву Србије пронашао и у своју Збирку сместио документ из 1878. у коме се врло високе личности тадашње српске војске, начелник Штаба Врховне команде генерал Коста Протић и пуковник (касније генерал) Ђура Хорватовић врло негативно изражавају о Аранђелу Станојевићу (ИАП, ЗИН, к. 2, ф. 50, изворно: АС, ПО, к. 64, бр. 17). Николић овај документ није уврстио у књигу али га ми на крају овог рада, у прилогу III, дајемо комплетно. Бриге да се не дира у стереотип о Трнском и његовој породици има још. У *Пироћу и срезу нишавском* објављено је писмо Аранђела Станојевића министру просвете и црквених дела у коме тражи да његовом сину Глигорију дозволи да поново упише први разред пиротске Гимназије иако је то супротно закону јер је већ два пута узастопно понављао. У образложењу Станојевић наводи да треба имати у виду слабе услове за школовање под турском влашћу, као да ти слаби услови нису важили и за друге ђаке, већ само за његовог сина (Николић, И., 1981, стр. 726-727). Поред овог документа, у истој фасцикли у Збирци постоји и коментар министра да захтев није заснован на закону,

као и извештај директора пиротске Гимназије упућен министру у коме се јасно наводи да Глигорије ни по владању ни по учењу није заслужио никакво посебно сагледавање. У прилогу директоровог писма је и табела са врло лошим оценама Глигорија Станојевића оба пута када је понављао, као и истакнут податак да је био у тзв. школском затвору (ИАП, ЗИН, к. 6, ф. 35, изворно: АС, Мпс, ф. XVIII, р. 2027/1882). Међутим, за разлику од Аранђелове молбе, све те преостале документе из истог предмета (фасцикле) Николић није пустио у књигу. У Фонду Тодора Поповића, у једном његовом писму из периода непосредно пред сам почетак српско-бугарског рата 1885, помиње се податак да су синови Аранђела Станојевића Трнског у бугарској војсци (ИАП, Фонд Тодора Поповића, к. 3, ф. 4, п. 18). Ни тај документ Николић није пустио у своју књигу, али га ми објављујемо као прилог IV на крају овог рада.

Пирот и срез нишавски настао је у време званичне владавине комунистичке идеологије у којој је била јака критика буржоаске и националистичке идеологије. Међутим, оштрица та критике била је најјаче окренута у ближу прошлост, на Краљевину Југославију. Критика није изостајала ни према времену Краљевине Србије, али је тај однос ипак био блажи. То се нарочито осећало седамдесетих и осамдесетих година када социјалистички систем улази у кризу и када, везано с тим, долази до све већег кокетирања за националистичком идеологијом. Јачала је тенденција да се време Краљевине Србије представља све позитивније и та тенденција се осећа и у књизи о којој говоримо у овом раду. Као пример ћемо истаћи нешто раније објављени детаљ да Николић у књигу није уврстио неке документе који указују на могућу друштвену супростављеност привилегованог чиновништва у односу на ситно занатство и радничку класу у настајању, без обзира што је, у периоду када је књига објављена, историја радничког покрета још увек била канонизована као доминантно или барем једно од најдоминантнијих поља истраживања.

Код сваког аутора могу да постоје и лични разлози због којих неке податке или документе истиче или их потискује. Илија Николић је пре рата завршио четири разреда богословије, али је после рата приступио Комунистичкој партији и могуће је да је шире разматрање улоге цркве у друштву код њега могло да изазива нелагоду. Сифилис као тема такође је могла да изазива нелагоду с обзиром да се Николићева породица доселила у Пирот из Средњег Висока,

жаришта ове ендемске болести. За осетљивост на оно што се односи на српско-бугарске политичке односе могла би да буде од значаја чињеница да је Илија Николић један од преко шездесет младих Пироћанаца који су уписали Софијски универзитет за време бугарске власти у Пироту током Другог светског рата. Биографски подаци Илије Николића, наведени у овом раду, концизно су дати у чланку Љубише Рајковића Кожељца, при чему је Рајковићу податке саопштавао сам Илија. Међутим, информација о ратном студирању у Софији је прећутана или барем није објављена (Рајковић, 1998). Из оригиналних универзитетских и факултетских књига утврђено је да је Николић уписао софијски Правни факултет 12. октобра 1943, а да је убрзо дао и испит *Увод у право*. У то време су почела масовна бомбардовања Софије од стране Енглеза и Американаца, па је Илија, као и већина тадашњих студената Пироћанаца, прекинуо студирање (Николић, Г., 2018, стр. 32). После рата у Југославији је био тоталитарни систем у коме су као део деловања власти постојали досијеи у политичкој полицији Удби. Сасвим је могуће да је податак да је Илија за време рата био софијски студент постојао у његовом досијеу, без обзира што је он после рата доста брзо приступио владајућој Комунистичкој партији. Уосталом, и у Партији је постојало нешто што је личило на досије, само се звало *карактеристика*. Може да се претпостави да је Илија, свестан тога, избегавао да даје повода да се сумња у њега тако што би осветљавао српско-бугарске односе документима за које је процењивао да нису у складу са преовлађујућим стереотипима. Овде под преовлађујућим стереотипима не подразумевамо само ставове званичне политике, већ ставове најширих маса, код којих је националистичка свест жилаво опстајала и у социјалистичком периоду.

Везано за тему потискивања одређених података који се вероватно нису допадали приређивачу Илији Николићу, морамо рећи да смо учили и преправљање изворног документа. У писму пиротског окружног начелства министру унутрашњих дела бр. 2276 од 20. маја 1882, поред осталог, стоји и реченица која гласи: „Грађани ове вароши руковођени обманама збаченог председника Оп. суда Раше Милошевића, а опијени бугаризмом тек што се нису отели испод власти.“ Међутим, у књизи нема речи *а опијени бугаризмом* (ИАП, ЗИН, к. 7, ф. 4, изворно: АС, Муд – П, ф. XIV, р.

712.

Начелство пиротско — Министру унутрашњих дела

Начелство пиротско
Бр. 2276
20. маја 1882. год.
Пирот

Господину министру унутрашњих дела

У Општини пиротској званична радња у таквом је рђавом стању
да се не да описати.

Грађани ове вароши, руковођени обманама збаченог председника
Оп. суда Раше Милошевића, тек што се нису отели испод власти.
Месна општинска власт није никаква власт.

Слика 1 На слици горе је изворни документ пиротског окружног начелства, док је доле исти документ објављен у књизи *Пирот и срез нишавски*. У објављеној верзији изостављене су речи *а општини буџаризмом*, које се у изворном документу налазе у трећем реду другог пасуса

Picture 1 At the top of the picture there is an original document of Pirotski district government and at the bottom there is the same document published in the book *Pirotski and Nišava district*. The published version excludes the phrase „intoxicated with bulgaranism“ which originally was in the third line of the second paragraph (ИАП, ЗИН, к. 7, ф. 4, изворно: АС, Муд – П, ф. XIV, р. 199/1882; Николић, И., 1981, стр. 707)

199/1882; Николић, И., 1981, стр. 707). На слици 1 види се поменуто место и у изворном документу и у књизи.

Начелно, приликом прекуцавања документа свакоме може да се деси да се нехотице испусти нека реч. Међутим, тешко да се у конкретном случају ради о нехотичној грешци. Наведене речи у извор-

ном тексту нису на одвојеним местима већ једна до друге и то са јасним значењем као синтагма што наводи на закључак да су оне свесно уклоњене зато да то њихово значење читалац не би могао да прочита у објављеном тексту. Свесно преправљање докумената је неприхватљиво не само у науци већ и у свим другим областима живота где је често и кажњиво. На овај детаљ налетели смо сасвим случајно – циљ истраживања није био утврђивање истоветности оригиналних докумената са штампаном верзијом, већ само који су то документи из Збирке за које се оцени да су занимљиви а да ипак нису штампани. Паралелно се прегледавала и Збирка и књига. Приликом овог прегледавања само се летимично прелазило и преко документа и преко страница књиге, а непоклапање текста у конкретном случају је уочено само зато што се налази скоро на самом почетку документа где се поглед највише задржава, иначе би сигурно промакло. У *Пироју и срезу нишавском* има преко две хиљаде објављених докумената или регест-јединица. Спонтано се намеће питање да ли је поменути документ један једини који је преправљан а да смо ми налетели баш на њега или их има још. Да би се то поуздано утврдило било би потребно огромно време и вероватно ангажовање две особе, једне која би лагано читала изворни документ и друге која би то исто пратила у књизи. И из овога се види колика је штетност било каквог преправљања докумената. Испада да код важнијих истраживања не би било довољно да се цитира документ објављен у *Пироју и срезу нишавском*, већ да књига буде само путоказ у трагању за изворним документом.

Када је *Пирој и срез нишавски* објављен, рачунари су се још увек слабо или никако користили у припреми за штампу, па је објављивање једне обимне тротомне књиге представљало велики финансијски напор за издавача. То се види и из увода у коме се приређивач Николић посебно захваљује пиротским општинским функционерима и ондашњем републичком секретару за културу, Пироћанцу Божидару Манићу, што су истрајали у намери да се књига штампа. Посебно захваљивање и директору пиротског предузећа „Први мај“ Драгану Николићу наводи на претпоставку да општинска средства нису била довољна за штампу па је вероватно и то предузеће ускочило са одређеном сумом (Николић, И., 1981, стр. XV). Међутим, иако је од објављивања протекло скоро четрдесет година, не тако велики тираж од хиљаду примерака није

распродат и књига још увек може да се купи у књижари издавача – Музеја Понишавља. Могућа претпоставка да ће књига бити подстицај и за друге истраживаче да више трагају по архивима само се делимично остварила док, са друге стране, има доста оних који се у трагању за подацима из прошлости задовољавају само листањем *Пироџа и среза нишавској*. То се не односи само на истраживаче аматере као што су писци разних хроника пиротских села и слично, већ и на људе који слове као стручњаци. Почетком 21. века у пиротском крају су обављана етнолошка истраживања од стране тима београдског Етнографског музеја. Као један од резултата тог боравка је и чланак о пиротском занатству објављен у часопису *Пиројски зборник* (Баришић, 2009). На осамнаест страна текста има чак седамдесет једна фуснота са цитатима *Пироџа и среза нишавској* из чега се види да се припрема за писање чланка углавном састојала од листања Николићеве књиге.

У наредном периоду може да се размишља о објављивању оних докумената из Николићеве збирке које он није уврстио у књигу, а процењује се да су занимљиви. Нарочито треба без одлагања објавити документе из већ помињаног Фонда Тодора Поповића, једног од највреднијих које поседује пиротски Историјски архив. Повољна је околност што Фонд није велики, а већ је објављен један његов део (Поповић, 1996). Увидом у архивски материјал сазнаје се да је некадашњи агилни управник пиротског Архивског центра Душан Тирић још 1973. године документе из овог Фонда припремао за штампу, али до реализације није дошло. Стога треба објавити све преостале документе из тог Фонда, без икакве „селекције“, јер на примеру Николићевог приређивачког рада на *Пироју и срезу нишавском* види се да „селекција“ може, у ствари, да буде начин да се потисну неки документи не зато што немају сазнајни значај, већ зато што не иду у прилог одређеној идеологији, преовлађујућој друштвеној свести или личним ставовима приређивача.

Илија Николић је у пиротској јавности стекао значајан реноме. Проглашен је за Почасног грађанина Пирота 2005, а пиротски Историјски архив је 2019. предложио локалној самоуправи да неку улицу назове његовим именом (*Архивски дневник*, Информативни билтен о раду Историјског архива у Пироту, број 3, новембар 2019, стр. 23). Иако је то резултат његове целокупне библиографије, ипак му је највише угледа донео *Пирој и кнез нишавски*.

Наша анализа показује да та књига не поседује свеобухватност у презентовању докумената о прошлости пиротског краја у периоду од 1801. до 1918. године иако наслов упућује на то. Постоји преминација докумената из просвете, а недовољно присуство докумената из свих других области живота. Уз то, учили смо да је Николић био склон да потискује документе који су указивали на неке дубинске друштвене противуречности и аномалије које нису у складу са преовлађујућом свешћу и стереотипима. То не значи да књига није употребљива, али у многим случајевима мора да се додатно истражује у архивима и библиотекама да би се дошло до више докумената и података о нечему што се мало или уопште не помиње у *Пироју и срезу нишавском*. Додатно истраживање биће потребно и у случајевима када би могло да се претпостави да је Николић, можда, неке документе чак и преправљао, што смо у овом раду на примеру показали.

ЛИТЕРАТУРА

- Баришић, Р. (2009). Занати Пирота и околине. *Пиројски зборник*, 34, 129-146.
- Николић, Г. (2018). Пиротска гимназија и пиротске прилике 1941-1944. *Пиројски зборник*, 43, 1-52. doi: 10.5937/pirotzborl843001N
- Николић, И., Раденковић, Д., Живковић, Н. (1979). *Пиројска гимназија : 1879-1979 : њоводом њрославе сѣојодишњице*, Пирот, Гимназија „Предраг Костић“.
- Николић, И. (прир.) (1981). *Пирој и срез нишавски : 1801-1918 : ѣрађа. Књ. 1, 1801-1883*, Пирот, Музеј Понишавља.
- Николић, И. (прир.) (1982а). *Пирој и срез нишавски : 1801-1918 : ѣрађа. Књ. 2, 1883-1893*, Пирот, Музеј Понишавља.
- Николић, И. (прир.) (1982б). *Пирој и срез нишавски : 1801-1918 : ѣрађа. Књ. 3, 1894-1918*, Пирот, Музеј Понишавља.
- *Пирој : 1944-1954 : десет ѣодина социјалистичке изѣрађе*. (1954). Пирот, Срески одбор социјалистичког савеза радног народа.
- Поповић, Т. (1996). *Блесе усѣомене мој живојѣа*, Пирот, Хемикалс.
- Рајковић, Љ. (1998). Дуг завичају (Разговор са др Илијом Николићем). *Пиројски зборник*, 23-24, 329-338.
- Васић, Т. (1973). *Синдикални ѣокреј у Пироју : од еснафске уредбе до радничкој самоуѣрављања*, Пирот, Музеј Понишавља.

-
- Видановић, П. (2019). *Водич Историјској архиви у Пироу*, Пирот, Историјски архив.
 - Влајковић, Р. (1988). *Скупштински избори у пиротском крају : 1878-1914*, Пирот, Музеј Понишавља.
 - Живковић, В. (2001). *Пиротска година 1885-1886 : узроци и последице, бујарска окупација, Маџаленићево време*, Пирот, Музеј Понишавља.

ПРИЛОГ I

Извештај свештеника пиротске Саборне цркве
о присуству учитеља у цркви

ПРИЛОГ II

Молба Радисава Петковића краљу Александру
за помиловање

ПРИЛОГ III

Преписка пуковника Ђуре Хорватовића и генерала
Косте Протића о Аранђелу Станојевићу Трнском

ПРИЛОГ IV

Писмо (или концепт писма) пиротског окружног
начелника Тодора Поповића Министру Председнику
о Ивану Пејчовићу и Аранђелу Станојевићу Трнском

ПРИЛОГ I

Извештај свештеника пиротске Саборне цркве о присуству учитеља у цркви
 The report of the priest of Pirot Orthodox Church about the teacher presence in the church

(ИАП, ЗИН, к. 6, ф. 10, изворно: АС, Мпс, ф. V, р. 483/1882)

ЗБИРКА
ИЛИЈЕ НИКОЛИЋА

Прегледавши сему Господину
 Императору Царю Николаю Александровичу императору

Почтае сему Вашем прегледавши догласило канону
 уложени учители у цркви Саборној припадајући сеј.

1. 30. јануара на три јерарха

	Березна	Душанова	Литурђија
1. Господин Милан - - - - -	Сво	Сво	Сво
2. Е. Вука - - - - -	Сво	Сво	Сво
3. Е. Илија - - - - -	Није	Није	Није
4. Е. Павле Зава - - - - -	Није	Није	Није
5. Е. Петрица - - - - -	Није	Није	Није
6. Е. Даринка - - - - -	Није	Није	Није
7. Е. Катерина - - - - -	Није	Није	Није

2. 31. јануар у недељу

1. Е. Милан - - - - -	Сво	Сво	Сво
2. Е. Вука - - - - -	Сво	Сво	Сво
3. Е. Павле Зава - - - - -	Сво	Сво	Сво

Други пису били тајдан

У Пироту
 1. фебруар 1882. г.

Почасни Свештеници Саборне цркве
 Ђорђе Илићковић
 Панкратије Панчић
 Мрсија Ђурић
 Стефан Илићковић

Пречестњеишему Господину
Димитрију Цветковић⁸ окружно протојереју пиротском

Понаређењу вашем пречастности достављамо какосу
долазили учители у цркви Санорној припадајући њеј.

1. 30. тог јануара на три јерарха

	вечерња	јутрења	литурђија
1. господин Милан	бијо	бијо	бијо
2. г. Љуба	бијо	бијо	бијо
3. г. Илија	Није	Није	Није
4. г. Павле Ђакон	Није	Није	Није
5. г. Персида	Није	Није	Није
6. г. Даринка	Није	Није	Није
7. г. Катерина	Није	Није	Није

2. 31. јануар у недељу

1. г. Милан	бијо	бијо	бијо
2. г. Љуба	бијо	бијо	бијо
3. г. Павле Ђакон	бијо	бијо	бијо

Други нису били тај дан

у пироту

1. фебруар 1882. го.

Понизни Свештеници Саборне цркве

Ђорђе Игњатовић
Пантелејмон Панчић
Крста Тирић
Стојан Цветковић

⁸ Због аутентичности, лекторисање текстова у прилозима није вршено.

ПРИЛОГ II

Молба Радисава Петковића краљу Александру за помиловање
 A request for pardon of Radisav Petković to King Aleksandar
 (ИАП, ЗИН, к. 24, ф. 70, изворно: АС, Муд – П, ф. 16, р. 42/1893)

Његовом Величанству Краљу
 Александру I^{вс}

Ваше Величанство!!!

Шимтао сам у пољу да немет јед-
 на 18. јуна 1893. године краљева обе очи,
 не, као и сам знао, да је народни устаник,
 и ја то једном јавно да сам крив и
 суд самимне посматрање казни мене са
 пет дана зашвара; коју присуду и над-
 логрени судови одошле.

Као веран и одан поданик Вашем
 Величанству, скупљам се прошми у Ва-
 ше Величанство Владарство милости,
 да мене уздну милости слободи
 од казне.

26. јуна 1893. године.
 У Београду

Покоран,
 Радисав Петковић ср-
 из сина Свјатослава, ср-
 птавског округа и др.,
 милог.

Његовом Величанству Краљу
Александру I-вом

Ваше Величанство!!!

Отишао сам у пољу да жњем жито 13. јула⁹ (на Светог Аранђе-
ла) ове године, кад нисам знао, да је народни празник, и за то реко-
ше закони да сам крив и суд општине костурске казни мене са пет
дана затвора; коју пресуду и надлежни судови одобрише.

Као веран и одан подајник Вашем Величанству усуђујем се про-
сити у Ваше Величанство Владачку милост, да мене у путу ми-
лости ослободи од казне.

26. јула 1893. годин
У Блату,

Покоран
Вашем Величанству
Радисав Петковић с.р.
из села Блата, среза
нишавског округа пиротског

⁹ У Краљевини Србији званично се користио јулијански календар.

ПРИЛОГ III

Преписка пуковника Ђуре Хорватовића и генерала Косте Протића о
 Аранђелу Станојевићу Трнском
 Correspondence of colonel Djura Horvatić and general Kosta Protić about
 Arandjel Stanojević Trnski
 (ИАП, ЗИН, к. 2, ф. 50, изворно: АС, ПО, к. 64, бр. 17)

Господине генерале!

Са Аранђелом Станојевића из Трна стоји овако:

Први је у Трн дошао поручик Сима Соколов да организује усташе и почео је одма да ради преко Аранђела; од њега је све захтевао а преко њега је све и достављао нарочито команданту Шумадијског кора, док међутим опет Аранђел почео је да води крупну реч у име народа итд.

Аранђел је на тај начин наслеђен без да је постављен, јер ја нехтедо оно кварити, што већ једаред командант Шумадијског кора признаде.

Аранђел је у подпуном смислу речи *чорбација* а *дубараш*¹⁰ турски да му на далеко равна нема; он сам говори бугарски док међутим сељаци целе околине српски говоре. Аранђел је оно лице за које ја реко при последњем ручку да с' њиме Сима Соколов „по болгарски“ кореспондира и Аранђел је по свој прилици члан комитета бугарског и један од агитатора за велику Бугарску.

Ово лице о којем је реч требало би на сваки начин уклонити, но оно ће да прави сметње новопостављеном, ја држим да ће му једино претња да импонује, јер га држим да је плашљив.

Господину генералу

Кости Протићу

¹⁰ Речи *чорбација* и *дубараш* подвучене су у самом документу. Реч *чорбација* се користила као назив за богате људе, газде, припаднике хришћанске елите у Османском царству, док је *дубараш* неко ко користи подвале и сплетке.

ПРИЛОГ III

(наставак)

[illegible]

За сад и пошто сам из свезе са тамошњим људима ступио незнам, кога би предложио на место Аранђела, но људи с' којима сам радио, познати су у неколико г. Ђоки Стефановићу јер се око њега налазе, и средством њих могао би он сазнати за лице, које би за овај положај у Трну по нашу ствар било најкористније.

11. јануара 1878.

Бојник,

Ваш најпонижнији слуга

Пуковник

Ђ. Хорватовић

[други рукопис]

Врховна команда

Цк(?) 465.

Члану Владе при врховној команди

Господину Министру просвете и црквених дела,

Господ. Ђока Стефановић начелник у Пироту, тужио се је на истога Аранђела Станојевића преставника власти у Трну, да је непоуздан човек, неодан српској ствари, да изнуђава и да узбуњује тамошњи свет распрострањем застрашавајућих гласова и молио је да се замени другим лицем које је поуздано и на које се српска влада може да ослони. Незнајући ни ко је овај Аранђел а ни ко га је поставио, ја сам се ради овога обратио приватно на г. пуковника Хорватовића.

Из предстојећег изволићете увидити, шта се о Аранђелу мисли, и ја мислим да би га због овога требало сменути, но тако да се Аранђел позове у Ниш, где ће му се наћи други посао.

Ако би и Ви г. Министар, били склони, одредити каквог нашег чиновника за старешину у Трну, молио бих Вас да ми јавите, кад и кога за ово одредите, те да Аранђела овамо позовем.

Дозволите ми г. Министар и овом приликом препоручити Вам се и назвати

Ваш

пони[з]ан слуга

11. јануара 1878.

К С Протић

Ниш

Нач. шт. Врх. к.

генерал

[на полеђини] Члану владе при Врховној команди

ПРИЛОГ IV

Писмо (или концепт писма) пиротског окружног начелника Тодора Поповића
 Министру Председнику о Ивану Пејчовићу и Аранђелу Станојевићу Трнском
 Letter (or draft letter) of Pirot district chief Todor Popović to the Minister President
 about Ivan Pejčović and Arandjel Stanojević Trnski
 (ИАП, Фонд Тодора Поповића, к. 3, ф. 4, п. 18)

Тодор Поповић Начелник Окр. О. Пирот.

Иван Пејчовић вели да
 би могао по окончању
 ратне службе, потпуно
 се и можда карактерно
 нашу, окупациони период,
 јавља је се 20-30 година
 по окончању ратне,
 да се придруже Србији,
 али се не одлучује да
 јавља на позиве у
 нашу војску.

Историски архив у Пироту

Ванђел вели да он
 с њима да он имао
 јавља сви су војска
 тиковани, да не
 сам упутило на њега.

Да би могао јавља
 да он још не јавља
 на позиве.

Да би могао јавља да
 сам још не јавља
 јавља на позиве
 упутило с Ванђелом,
 али да не се не јавља

позива јавља, он
 у војску са својим
 јавља јавља.

Иван вели да се јавља.

Историски архив у Пироту

Начел.
 Т

Господину Министру пред.

Иван Пејчовић¹¹ вели да би могао из околине трнске скупити потписе и молбу народној нашој скупштини поднети доневши је се 20-30 људи из околине трнске, да се придруже Србији; али се не подухваће да устанак изазове у нашу корист.

Ранђел вели да они с којима би он могао радити сви су постали чиновници; па ме и сам упућује на Ивана.

[Прецирџана два и њо рега]

Ја вас могу уверити да сам још пре вашег налога ступио у споразум с Ранђелом, али од њега се не може ништа очекивати, пошто су његови синови у бугарској војсци.

Шта дакле да се ради.

Начел.
(потпис)

Примљено/ Received on 19.06.2020.

Ревидирано/ Revised on 10.09.2020.

Прихваћено/ Accepted on 28.09.2020.

¹¹ Иван Пејчовић из Брезника и Ранђел Станојевић из Трна доселили су се у Пирот после постављања границе између Србије и Бугарске 1879. године. Пре почетка српско-бугарског рата 1885. српске власти су настојале да придобију становнике приграничних бугарских крајева политичком агитацијом коју су у пракси требали да спроведу они који добро познају ситуацију на терену, а такви су били и Иван и Ранђел. Више о томе видети у чланку Владимира Стојанчевића - Из проблематике српско-бугарског рата 1885. : политичка агитација српске владе у пограничним крајевима Бугарске пред рат 1885. године, *Историјски часопис*, 32 (1985), 187-208.